

Sławomir Maksymowicz

Układ akt w registraturach parafii ewangelickich w Prusach Wschodnich od końca XVI do początku XX wieku

Echa Przeszłości 3, 87-104

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sławomir Maksymowicz

Archiwum Państwowe
w Olsztynie

UKŁAD AKT W REGISTRATURACH PARAFII EWANGELICKICH W PRUSACH WSCHODNICH OD KOŃCA XVI DO POCZĄTKU XX WIEKU

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie przejęło w latach 50. XX w. a w mniejszym stopniu i w następnym okresie ewangelickie akta wyznaniowe, a więc registry parafii i superintendentur. Były one przemieszane, porozrywane, połowa poszytów nie posiadała okładek i kart tytułowych, a znaczna część to rozsypy. W latach 1957–1961 Jolanta Patla przeprowadziła rozpoznanie akt, uformowała z nich 27 zespołów i 8 zbiorów szczątków registry parafialnych (62 szczątki) od końca XVI do początku XX w. Było to ok. 35 m.b. akt. Oprócz tego uformowała 13 zespołów superintendentur. Przeprowadziła inwentaryzację akt i sporządziła inwentarze książkowe z małymi wstępami, a faktycznie notami informacyjnymi. Wykonała ogrom pracy, nie wystrzegając się jednak poważnych błędów, takich jak błędna lokalizacja niektórych parafii, zakwalifikowanie części akt do niewłaściwych parafii, pomylenie niektórych parafii katolickich z ewangelickimi, liczne pomyłki w ustalaniu treści i tytułów oberwanych poszytów. W latach 1995–1998 Tadeusz Brzeczowski, Adela Gola, a później także niżej podpisany przeprowadzili weryfikację dotychczasowego opracowania usuwając popełnione błędy, przeprowadzili meliorację registry oraz dołączyli z tak zwanych „luzów” kilkanaście m.b. akt. W rezultacie uformowali 56 nowych zespołów parafialnych oraz 3 nowe zbiory szczątków (9 zespołów szczątkowych). Tak więc Archiwum Państwowe w Olsztynie posiada w swym zasobie 83 odrębne zespoły parafii ewangelickich i 11 zbiorów zespołów, złożonych z 71 szczątków registry parafialnych. Łącznie w Archiwum Państwowym w Olsztynie znajdują się 94 zespoły i zbiory szczątków obejmujące razem 154 większe, mniejsze i szczątkowe

zespoły na 225 parafii ewangelickich istniejących w Prusach Wschodnich w 1912 r.¹

Zasób ten uzupełniają jeszcze akta Królewskiego Konsystorza w Prusach (z lat 1836–1907) i superintendentur Kościoła ewangelickiego z terenów województwa olsztyńskiego (z lat 1712–1932)². Ostatnią datą roczną akt wyznaniowych parafii ewangelickich w Prusach Wschodnich jest 1944 r.³ Akta parafii ewangelickich Księstwa Pruskiego i Prowincji Prusy Wschodnie są bardzo bogate pod względem zawartości (jako źródła do badań demograficznych, społecznych, kulturalnych, religijnych i politycznych) oraz form kancelaryjnych i archiwalnych. Z tych względów autor postanowił zbadać układy akt w registraturach parafii ewangelickich od XVI do początku XX w. Dodatkowym powodem były trudności z ustaleniem struktury zespołów w trakcie ich opracowywania przez Jolanę Patłę, Tadeusza Brzeczковского i autora niniejszej pracy.

Podstawę źródłową pracy stanowią oczywiście przechowywane w APO wspomniane wyżej akta parafii ewangelickich, a w szczególności: pasymskiej z lat 1704–1943 (437 j.a., 4,35 m.b.), ostródzkiej z lat (1324) 1689–1898 (193 j.a., 2,50 m.b.), mikołajskiej z lat 1669–1920 (24 j.a., 0,52 m.b.) oraz parafii we Florczakach koło Morąga z lat 1642–1898 (154 j.a., 0,92 m.b.)⁴. W zachowanych a bardzo niekompletnych aktach zarządzeń udało się odnaleźć tylko kilka instrukcji kancelaryjnych, w tym dotyczących prowadzenia registratur parafialnych. Autor oparł się więc na opisach na aktach oraz na sygnaturach registraturalnych. Wymagało to jednak przejrzenia około tysiąca poszytów i ksiąg.

Niestety, brak jakichkolwiek opracowań na ten temat. Zmusiło to autora do przeprowadzenia szczegółowych i żmudnych badań przede wszystkim akt wymienionych wyżej czterech parafii. Trudności badawcze pogłębia to, że połowa poszytów nie posiada oryginalnych okładek i kart tytułowych.

W dziejach registratur ewangelickich Prus Wschodnich występują cztery okresy różniące się stosowanymi rozwiązaniami:

1) 1525–1810⁵. Następuje wówczas tworzenie się podstaw systemu registraturalnego.

¹ Według obliczeń T. Brzeczковского i wg danych Oddziału III Archiwum Państwowego w Olsztynie (dalej: APO).

² *Archiwa państwowe w Polsce. Przewodnik po zasobach*, Warszawa 1998, s. 265.

³ Op. cit. s. 265.

⁴ Dane wg protokołów skontrum zasobu archiwalnego APO nr. nr. 96 (parafia ewangelicka w Ostródzie), 99 (parafia w Pasymiu), 1331 (parafia w Mikołajkach), 1332 (parafia we Florczakach).

⁵ Rok 1525 jest rokiem sekularyzacji Prus – wtedy to dawne państwo zakonne stało się świeckim z nową panującą religią – luteranizmem. W początkowym okresie oznaczano cyfrą arabską tylko rachunki parafialne. Po 1810 r. pojawiają się próby wprowadzania odrębnych registratur.

- 2) 1811–1855⁶. Tworzy się wówczas system literowego sygnowania akt.
- 3) 1851–1890⁷. Kancelarie przechodzą do tworzenia dużych działów–registratorów (kościelnej, szkolnej oraz szpitala–przytułku) i grup rzeczowych lub serii – Titulusów oznaczanych cyframi rzymskimi i arabskimi.
- 4) 1891–1945⁸.
Dostosowana do tej periodyzacji jest struktura niniejszej pracy.

1. Tworzenie się podstaw systemu registraturalnego (1525–1810)

W 1525 r. książę Albrecht von Hohenzollern, wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego zrzucił habit i za zgodą króla polskiego ogłosił się księciem pruskim i lennikiem polskim. Jednocześnie narzucił swym poddanym luteranizm. Dotychczasowe parafie katolickie przekształciły się w ewangelickie, oprócz kilku. Proces ten trwał kilka–kilkanaście lat. Nie wiemy, co się stało z aktami parafii katolickich w dotychczasowym państwie krzyżackim, to znaczy sprzed roku 1525.

Rozpoczęło się tworzenie nowych registratorów kościelnych, a także szkolnych i szpitalnych. Ponieważ nie zachowały się akta parafii ewangelickich w Księstwie Pruskim z XVI w. (oprócz dwóch poszytów) musimy się oprzeć na informacjach pośrednich. W archiwum rządu Księstwa istnieje reces wizytacji kościoła w Mikołajkach z 1529 r. sporządzony przez pastora kętrzyńskiego⁹. Dowodzi to, że w registratorach wszystkich parafii istniała seria akt wizytacyjnych, bowiem wykonywano je w dwu–trzech egzemplarzach (dla władz zwierzchnich i pastorów). W zespole parafii książniczej zachował się poszyt rachunków z 1591 r. oraz w mragowskiej z 1585 r.¹⁰ W aktach parafii pasymskiej

⁶ Akta rachunkowe są łączone w nieoprawiane poszyty (duża liczba rachunków), udoskonalano formularze ksiąg metrykalnych.

⁷ Pojawiają się nowe serie akt – księgi rachunkowe dzielą się na księgi wydatków (Ausgabe) i dochodów (Einnahme), pojawiają się osobne serie akt metrykalnych.

⁸ Pojawienie się nowych form opisu jednostki archiwalnej, określających jej miejsce w registratorze- Abteilung (oddział), Titulus (tytuł – grupa rzeczowa), No (numero – numer serii), volumin (może być kilka woluminów przy tym samym numerze – numer jednostki). Tytuły jednostek powtarzano na wypustkach.

⁹ Ostpreussische Folianten, Nr 1271.

¹⁰ W okresie tym księgi rachunkowe obejmowały wszystkie dziedziny rachunkowości – dochody kościoła szły do wspólnej kasy, a później były dzielone jako pensja dla pastorów i dla nauczycieli, na budynki kościelne i szkolne oraz dla ubogich. Kasą zarządzała rada złożona z 2 przedstawicieli szlachty, 2 rajców zasilona 3 mieszczanami i 3 okolicznymi chłopami. Zob. Jacek Wijaczka, *Kwestia dziesięciny w XVI w.*, „Komunikaty Mazursko Warmińskie”, 1990, s. 77.

zanotowano w 1871 r., że najstarsze rachunki kościelne sięgają 1616 r. Z innej zapiski wynika, że w registraturze istniały „najstarsze rachunki i akta wizytacyjne”. Chodzi z pewnością o akta z XVI w. Skrupulatność pruskich władz kościelnych i państwowych, bardziej demokratyczny, niż w Kościele katolickim charakter parafii ewangelickich (gminy wyznaniowe z zarządem świeckim na czele) wymuszał prowadzenie różnych serii akt: zarządzeń biskupów i władz państwowych, recesów wizytacyjnych, prawdopodobnie protokołów posiedzeń zarządów parafialnych, rachunków (zestawienia dochodów i wydatków).

Najstarsza zachowana w Archiwum Państwowym w Olsztynie kościelna księga metrykalna pochodzi z parafii Florczaki z lat 1642–1728¹¹. Nie wiemy, kiedy pastory ewangelicy rozpoczęli rejestrację urodzeń, chrztów, ślubów i zgonów. W kościele katolickim obowiązek rejestrowania tych faktów wprowadził sobór trydencki w 1565 r. Jakkolwiek wprowadzenie tego postanowienia w życie wymagało wielu lat, to zostało ono zrealizowane nie później niż w końcu XVI w. Ponieważ istniała ostra walka między Kościołem katolickim i protestanckimi można wnioskować, że w Kościele ewangelickim nastąpiło to również w końcu XVI w. Problem ten wymaga jednak odrębnych badań w oparciu o najwcześniejsze księgi metrykalne¹². Powstaje jednak pytanie, dlaczego nie przetrwały akta metrykalne i inne z XVI w. Pośrednie informacje o prowadzeniu akt metrykalnych zawiera pismo Kolegium Wymiaru Sprawiedliwości (Justiz Collegium) w Nidzicy z 11.06.1756 r. do pastora pasymskiego. Powołując się na załączone odpisy królewskich zarządzeń nakazujące prowadzenie rocznych spisów urodzonych, zaślubionych i zmarłych, Collegium poleca pastorowi wykonać odpisy tych królewskich zarządzeń i włączyć je do tutejszej registratury kościelnej (Kirchen Registratur)¹³.

W registrancie (spisie registraturalnym akt i inwentarzy) parafii pasymskiej z lat 1820–1862 występują akta od 1700 r. Nie zostały wykazane starsze poszyty, a jednak w opisie kościoła pasymskiego, sporządzonym w 1872 r., pastor tamtejszy wzmiankował o najstarszych aktach wizytacyjnych i rachunkowych. Oznacza to, że one wówczas jeszcze istniały. Nie zachowały się także najstarsze akta innych parafii. Zdaje się to wskazywać na ich zniszczenie z powodu złego stanu fizycznego (niekorzystne warunki przechowywania etc.). Można więc sądzić, że w registraturach parafii ewangelickich Księstwa Pruskiego prowadzono od końca wieku XVI serię akt metrykalnych.

¹¹ Archiwum Państwowe w Olsztynie, Zespół akt kościoła ewangelickiego we Florczakach (Eckersdorf) 1332/1.

¹² W zasobie APO znajduje się zaledwie kilka poszytów akt parafii ewangelickich Księstwa Pruskiego z XVI w., w tym ani jednego metrykalnego.

¹³ APO, Zespół akt kościoła ewangelickiego w Pasymiu (Passenheim), 99/4.

* * *

*Kirchen Rechnungen des Kirchspiel Herzogswalde von Martini des 91
Jahres bis Martini des 92 Jahres*

Die Zeit Pfarrer

Jacobus Lange

Kirchen Veter)

W tłumaczeniu na jęz. polski przytoczony tytuł poszytu brzmi: *Rachunki kościelne od Marcina 1591 – do Marcina 1592 roku, czasy pastora Jakuba Lange, zarząd gminy wyznaniowej*¹⁴. Nie zachowała się oprawa, dochowała się natomiast karta tytułowa. Drugi poszyt rachunków kościelnych pochodzi z parafii mragowskiej i jest wcześniejszy (z 1585 r.), nie posiada on jednak ani oprawy, ani karty tytułowej. Zawiera 16 kart – 8 bifoliów w formie zszytej składki.

Pierwsza zachowana zszyta i oprawiona księga to wspomniana już księga metrykalna parafii Florczaki z lat 1642–1728. Zszyto ją jednak najwcześniej w 1729 r., to jest po zakończeniu wpisów do księgi.

Pewne zmiany zaczęły zachodzić w registraturach parafialnych w trzeciej tercji XVII w. Wskazują na to najstarsze poszyty akt rachunkowych parafii mikołajskiej z roku 1672 i następnych. Zachowały się jednak karty tytułowe z lat 1667, 1669. Chociaż są to duplikaty akt parafialnych wykonane przez rendanta (skarbnika) dla starosty szczycieńskiego¹⁵, to wiemy, że pierwopisy znajdujące się w registraturze były identyczne: opis, szycie etc. Najstarsze zachowane poszyty rachunkowe innych parafii pochodzą z końca XVII w. i posiadają identyczne tytuły etc.

Od 1750 r. pod adresami zewnętrznymi pism wpływających z Justiz Collegium w Nidzicy do kancelarii parafialnej w Pasymiu, na 4-tej stronie bifoliów, zaczęły się pojawiać znaki: H.K.Sachen (*Herrschaft Kirchen Sachen*), H.K.S. (to samo znaczenie), H. Justiz Sachen (*Herrschaft Justiz Sachen*), H.Publ.S. (*Herrschaft Publication Sachen*) itp. Znaki te nadawało Justiz Collegium w Nidzicy, będące nadrzędną państwową instancją kontrolną parafii. Świadczy to o pojawieniu się pojęcia serii akt. Chociaż do początku XIX w. nie doprowadziło to do sygnowania poszytów takimi znakami, a więc do formalnego wydzielenia serii akt, to była to zapowiedź zmian po roku 1810.

Jedynymi formalnie wydziałonymi seriami akt były poszyty rachunków kościelnych, szkolnych i szpitalnych, prowadzone od końca XVII w. Na

¹⁴ Ósmy punkt instrukcji adresowanej do Pawła Speratusa i rady książęcego Adriana Waiblingena kazał płacić zaległe dziesięciny do dnia św. Marcina. Zob. Jacek Wijaczka, op. cit., s. 80.

¹⁵ APO, Zespół akt kościoła ewangelickiego w Mikołajkach (Nikolaiken), nr zesp. 1331/17.

początku XVIII w. uzyskiwały one obszerne jednolite tytuły: *Osterodische Kirchen Rechnung uber Einnahme und Ausgabe des... Jahres...*¹⁶.

W dalszej części karty tytułowej podawano nazwisko starosty i jego zastępcy, proboszcza i członków zarządu parafii. Często pisano też, że jest to egzemplarz parafialny, a na duplikatach – egzemplarz starosty, a od 1751 r. egzemplarz Justiz Collegium. Około 1737 r. do właściwego tytułu dodawano: „*wie auch Bau Rechnung*” (jak również rachunki dotyczące spraw budowlanych).

Podobne tytuły posiadały serie akt rachunkowych szkolnych i szpitalnych. Różnica występowała jedynie na początku tytułu, gdyż pisano, że są to akta szkolne lub szpitalne. Bardzo obszerne tytuły są w ogóle manierą w piśmiennictwie europejskim w XVI–XVIII w.

Ujednoczenie tytułów w serii akt rachunkowych parafii ewangelickich, a nawet ich ściśle sformalizowanie świadczy niewątpliwie o tym, że wprowadzono je jakąś odgórną instrukcją kancelaryjną. Niestety, nie udało się jej odnaleźć w aktach.

Oprócz serii akt rachunkowych występowały w drugiej połowie XVIII w. także inne serie: księgi metrykalne, zarządzenia władz państwowych i kościelnych, księgi protokołów posiedzeń zarządów parafii. Zapewne istniały również inne serie. Seria zarządzeń występuje ewidentnie w registraturach: ostródzkiej, pasymskiej i innych. Niestety, nie zachowały się karty tytułowe poszczególnych poszytów. Niestaranne zszycie poszczególnych składek w poszyty (niektóre bardzo grube) wskazuje na to, że przez długi czas były to legi akt. Nie jest pewne, czy w XVIII w. w ogóle posiadały one karty tytułowe. Zachowane najstarsze akta metrykalne mają oprawy z XIX w. Karty tytułowe pochodzą z XVIII w. Podobny proces występuje w aktach szkolnych i szpitalnych. Faktycznie już w tym okresie występują pojęcia registratury kościelnej, szkolnej i szpitalnej. Są to właściwie wielkie działy registratur parafii ewangelickich w Księstwie Pruskim.

Podsumowując problem kształtowania się procesu aktotwórczego i rozwoju registratur od końca XVII do początku XIX w. należy stwierdzić, że wykształciły się trzy registratury:

- a) registratura kościelna właściwa,
- b) registratura szkolna,
- c) registratura szpitala

oraz faktycznie kilka serii akt. Poza aktami rachunkowymi nie uzyskiwały one ściśle formalnego charakteru: obowiązkowego tworzenia ksiąg i poszytów (raczej grube fascykuly, zszyte później), specjalnych kart tytułowych, a zwłaszcza

¹⁶ APO, Zespól akt kościoła ewangelickiego w Ostródzie (Osterode), nr zesp. – 96/ 47 i n.

cza sygnatur registraturalnych. Pojawił się jednak zwyczaj sygnowania wpływów literowymi znakami: *H.K.S.*, *H.Publ.S.* itp. To zjawisko świadczy o rodzeniu się koncepcji nowego systemu układu akt w registraturach parafialnych.

2. System układu akt w registraturach parafialnych w latach 1811–1855

Już w końcu XVIII w. na części akt pojawiły się oznaczenia literowe i cyfrowe, np.: *Litte.[ra] B Nro. 2 ; C Nro. 7; Litte. G Nro 11 ; Litte. K Nro. 25 itp.*¹⁷. Są to jednak znaki napisane innym atramentem i inną ręką niż tytuł. Uważamy więc, że są one późniejsze, zapewne z drugiego–trzeciego dziesięciolecia XIX w. Takie sygnatury występują na seriach ważniejszych akt od pierwszej połowy XIX w. i są pisane tą samą ręką i tym samym atramentem co tytuły akt¹⁸. To dowodzi, że sygnatury są współczesne tytułom i treściom akt. W swej pracy nad aktami kościoła ewangelicko-augsburskiego, znajdującymi się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie Hanna Krajewska podała, że w poszytach wydziałów zboru warszawskiego kolejnymi literami alfabetu (A–Z) oznaczano poszczególne sprawy, a gdy liczba tych spraw narastała, zaczęto do liter alfabetu dopisywać cyfry arabskie (1, 2, 3 etc.), w późniejszym okresie do oznaczenia literowego i cyframi arabskimi doszły cyfry rzymskie (I, II, III itd.)¹⁹. Litery odpowiadały nazwiskom osób bądź głównym hasłom rzeczowym akt. Sygnatury takie nie występowały na serii akt rachunkowych. Powodem tego było to, że były to poszyty roczne (było ich więc bardzo wiele), wyraźnie ukształtowane (specjalny formularz). Inną cechą odróżniającą niektóre serie akt z pierwszej połowy XIX w. od akt wcześniejszych było oprawianie w okładki z lichego, niebieskiego kartonu. Na okładkach tych nie pisano – niestety – ani tytułów, ani sygnatur. Niekiedy akta oprawiano w karton marmurkowy, lepszej jakości niż poprzedni. Widać więc wyraźne zmiany w pracy registratur parafialnych: szycie prawie wszystkich akt, ich oprawianie oraz sygnowanie ważniejszych serii. Akta rachunkowe są łączone w poszyty i tytułowane podobnie jak w poprzednim okresie aż do 1840 r. Nadal nie są oprawiane, bo było ich zbyt wiele. Nowy system zwiększał koszt utrzymania kancelarii i registratury, a większość wiejskich parafii w pierwszej połowie XIX w. była niezamożna. Liczba parafii stopniowo rosła, ale bardzo wiele z nich miało po kilka wsi, a więc nieduże dochody. Wśród akt rachun-

¹⁷ APO, Zespól akt kościoła ewangelickiego w Ostródzie, nr zesp. – 96/1-4.

¹⁸ APO, Zespól akt kościoła ewangelickiego w Ostródzie, 96/7-8-10-14, 18, 19.

¹⁹ H. Krajewska, *Akta Kościoła ewangelicko-augsburskiego w AGAD, „Archeion”*, nr LXXXVIII, Warszawa-Lódź 1990, s. 94.

kowych tworzą się mniejsze serie: Kirche Rechnungen (podstawowa seria), Belege zur Kirchen Rechnungen (kwity i załączniki), Decem Consignation (*spisy dochodów z dziesięcin*) i inne.

Księgi metrykalne prowadzono coraz staranniej, doskonalono formularze zapisów (chrztów, ślubów, zgonów). Była to wyraźnie odrębna seria bardzo ważnych akt. Starsze akta metrykalne zszywano dopiero po roku 1830, a późniejsze zaraz po zakończeniu formowania ksiąg. Nie posiadały one sygnatur registraturalnych, a jedynie tytuły. Pokrewne im, ale odrębne serie tworzyły księgi penitentów (wyspowiadanych), konfirmowanych oraz spisy parafian. Spisy penitentów były zszywane i oprawiane, a pozostałe łączone w poszyty, ale nie oprawiane.

Nie udało się odnaleźć instrukcji o prowadzeniu określonych serii akt itp. Natrafiono jednak na Cameral-Dienst-Verfassung (*instrukcja służbowa*) Auerswalda, prezydenta Kamery Wojennej i Skarbowej w Królewcu z 1804 r., która nakazywała przysyłać sprawozdania parafialne w określonym terminie i z określonym opisem oraz wprowadziła określony tok załatwiania spraw dotyczących: zwierzchności kraju, konsystorialnych, kościelnych oraz pozostałych (sic!) według nowego ustroju resortowego. Instrukcja ta jest pośrednim dowodem, że istniały jeszcze inne zarządzenia dotyczące parafii, ich kancelarii i registrarur. 13 stycznia 1805 r. tenże Auerswald przypomniał swój okólnik (*Circular-Verfugung*) z 25.08.1804 r., wprowadzający nowy ustrój „resortowy”. Faktycznie chodziło raczej o wprowadzenie oznaczeń na sprawozdaniach dotyczących problemów religijnych w szkołach, wysyłanych przez pastorów i zarządy parafii władzom nadrzędnym. Nakazał on na zewnątrz takich pism pod rubrum podawać oznaczenie (określenie): *Consistorialia*. Oznaczało to de facto wprowadzenie takiej serii pism. W przyszłości doprowadziło to do wytworzenia nowej serii poszytów. W drugiej połowie XIX w. rzeczywiście występują poszyty dotyczące spraw konsystorza.

Bardzo ważne informacje na temat tworzenia się nowego układu akt w registrarurach parafialnych znajdują się w poszycie parafii pasymskiej – wspomnianym wyżej registrancie z lat 1820–1862²⁰. Pierwsza część poszytu pochodzi z roku 1820 i zawiera dwa spisy serii akt oznaczonych dużymi literami alfabetu od A do Z. Pierwszy spis jest niekompletny, a serie występują w nieco zakłóconej kolejności alfabetycznej. Drugi spis jest pełniejszy, a serie występują w kolejności alfabetycznej. Świadczy to, iż uchwyciliśmy proces rozwoju serii i nadawania im oznaczeń literowych *in statu nascendi*. Część drugą poszytu rozpoczyna pismo przewodnie Sonnenberga, superintendenta

²⁰ APO, Akta kościoła ewangelickiego w Pasymiu, nr zesp. 99/8.

szczycieńskiego (do roku 1816 pastora i superintendenta pasymskiego) z 1826 r., informujące o przekazaniu Urzędowi Wymiaru Sprawiedliwości w Morągu repertorium registratury kościelnej w Pasymiu. Sonnenberg prosił o skontrolowanie tego repertorium i zaopatrzenie go w reces (*decyzję zatwierdzającą*), ażeby następnie można było sporządzić registrant. Potem następują spisy tego repertorium: Karta:

Kirchen Rechnungen	1804–1815	8 j.a.
Spis poszytów o różnej zawartości z oznaczeniami lit.	[1728–1799]	28 j.a.
„ „ „ „ „ (wtórnik)	[1728–1799]	28 j.a.
Spis ksiąg i poszytów o różnej zawartości z oznacz. literowym-rozszerzonym,	[1667–1799]	53 j.a.

Specyfikacja rachunków i akt kościoła pasymskiego

A. Kirchen-Rechnungen	–	poszyty	1701–1804	15 j.a.
B. Kirchen-Sachen	–	„	1686–1804	29 j.a.
C. Hospital-Rechnungen	–	„	1700–1803	4 j.a.
D. Hospital-Sachen	–	„	1741–1804	10 j.a.

Potwierdzenie proboszcza Leipolza z 21.12.1820 r.

Oznacza to, iż na pierwszym miejscu stawiano sprawy finansowo-budżetowe – nadano im literę „A”. Sprawy kościelne (pozostałe serie akt, takie jak zarządzenia władz zarówno kościelnych (konsystorza czy superintendenta), jak i państwowych, księgi narodzin, chrztów, konfirmowanych, zawartych małżeństw, zgonów etc.) – miały niższą rangę. Brak wyodrębnionej registratury akt szkolnych może świadczyć o tym, że przed 1804 r. nie była ona jeszcze wyodrębniona z registratury kościelnej. Istniała kancelaria dotycząca spraw kościelnych i szpitala (przytułku). W obu tych przypadkach sprawy finansowe miały priorytet – „najpierw pieniądze, jak się je ma, to można myśleć o reszcie”.

I [1640–1854] spisane w 1855 r.

Registrant registratury kościelnej

A. Rechnungs-Wesen	[1640–1665]	10 j.a.
B. Bau-Sachen	[1731–1734]	18 j.a.
C. Visitations-Wesen	[1667–1803]	7 j.a.
D. Verordnungen-Bescheide	[1728–1854]	6 j.a.
E. Schulen Register Listen-Wesen	[1793–1805]	4 j.a.
F. Ehesachen	[1798–1831]	7 j.a.
G. Nominacje duchownych	[1728–1821]	17 j.a.
H. Dismembrationssachen	[.....]	17 j.a.
I. Nominacje sług kościelnych	[.....]	5 j.a.
K. Interna und Externa.....Acta	[.....]	28 j.a.

II

Registrant der Schulregistratur

A. Rechnungen	[1769–1851]	3 j.a.
B. Schul-Sachen. Besonder u. Allgemeine	[1772–1844]	32 j.a.

III

<u>Armen-Wesen</u>	[1812–1845]	5j.a.
--------------------	-------------	-------

IV

<u>Hospital-Wesen</u>	[1699–1803]	9 j.a.
-----------------------	-------------	--------

Registrant sporządzony pięćdziesiąt lat później – w 1855 r. jest dokładniejszy, zawiera dokładniejsze działy – po rachunkowości pojawiają się zagadnienia, związane z potrzebą inwestycji budowlanych i prac remontowych – litera „B”; wyodrębniono wizytacje władz zwierzchnich i protokoły powizytacyjne – litera „C”. Zarządzenia władz otrzymały onaczenie „D”. Pod literą „E” pojawiły się sprawy związane z registraturą szkolną, były one ciągle jednak ściśle związane z kancelarią kościelną.

Zaczyna się podział na trzy lub (w przypadku zasobniejszych parafii) cztery registry:

- I. Registratura kościelna właściwa,
- II. Registratura szkolna,
- III. Registratura przytułku,
- IV. Registratura szpitala.

Na ostatniej stronie drugiej części poszytu znajduje się nota: An den Prediger Leipolz zu Passenheim. Kirchen S. (*Do pastora Leipolza w Pasymiu. Sprawy kościelne*).

Dalej następuje spis utraconych w czasie wojny [1813(?)] fragmentów inwentarzy kościoła pasymskiego (właściwie jest to spis utraconych utensyliów). 12 j.a.

Poniżej formuła: Za zgodność superintendent Sonnenberg i trzech członków zarządu. Ostatnie pismo drugiej części poszytu z 1829 r., chociaż nie związane treściowo z powyższymi wykazami, wskazuje na okres ich wytworzenia. Spisy te pochodzą z lat 1820–1855.

Do nowych zapisów starano się dopasować starsze jednostki z XVII w.

W oparciu o wyszczególnione wyżej spisy można wyciągnąć kilka ogólniejszych wniosków:

1. Po wytworzeniu serii akt na początku XIX w. w trzecim dziesięcioleciu tego wieku przystąpiono do porządkowania układu serii akt w registraturach parafialnych, nadawania im stałych oznaczeń literowych.

2. Następną fazą tego procesu był podział akt parafialnych na trzy registry: kościelną, szkolną i szpitalną oraz jeden dodatkowy dział Armen-Wesen – wspieranie ubogich. W registraturze kościelnej i szkolnej wyodrębniono serie akt oznaczonych dużymi literami.

3. Serie te obejmują akta od 1640 do 1854 r. Wiemy jednak, że XVII-XVIII-wieczne akta nie otrzymały tych sygnatur. Nadano je aktom z pierwszej połowy XIX w. a i wtedy tylko niektórym seriom.

4. Można więc sądzić, że spisy te miały charakter idealny, a ponadto wykonano je dla potrzeb sprawozdawczości (dla nadrzędnych władz).

Zarówno wykazy serii akt, jak i powyższe uwagi potwierdzają tezę, że w pierwszej połowie XIX w. wytworzył się nowy, sformalizowany układ akt: złożony z registratur i serii poszytów.

Innym bardzo ważnym problemem jest przechowywanie akt. Na ten temat mamy interesujące pismo Sonnenberga z 27.06.1800 r., wówczas pastora pasymskiego i inspektora dziesięciu okolicznych kościołów (tzn. przyszłego superintendenta pasymskiego). Ponieważ wówczas został on tymże inspektorem, poprosił Powiatową Komisję Wymiaru Sprawiedliwości w Nidzicy o przyznanie mu 8 talarów na zakup *Registratur Schaf* (szafy registraturalnej). Szafa ta miała mu ułatwić szybkie załatwianie zwiększającej się ilości spraw, zapewnić niezbędny porządek (w registraturze), ułatwić mu pracę i wyszukiwanie niezbędnych pism. Jak pisał: „to wszystko nie może się stać bez *Registratur Schaf*”. Rząd Księstwa Pruskiego, Etats Ministerium, ostatecznie polecił przyznać Sonnenbergowi żadaną kwotę. Szafę tę nazwał *Schranke zur Inspections Registratur*, czyli szafą registry inspektora – przyszłego superintendenta. Faktycznie była to szafa inspektora i proboszcza w jednej osobie. Z trzeciej części wspomnianego wyżej registrantu (1860–1900) wynika, że parafia pasymska miała w 1872 r. trzy szafy registraturalne. Jedną z nich była zapewne szafa Sonnenberga z 1800 r. Informacja, że szafa ta ma ułatwić gromadzenie pism i ich wyszukiwanie oraz załatwianie spraw²¹, dowodzi, że posiadała ona wiele półek. Każda półka służyła na pewno do gromadzenia korespondencji z odrębnego zakresu spraw. Niestety, bliższych informacji na jej temat nie mamy, gdyż nie przetrwała do naszych czasów. Należy uważać, że oprócz szafy kancelaryjno-registraturalnej pastor posiadał szafy z półkami służące do składowania i przechowywania stert akt, ksiąg i poszytów.

²¹ APO, Akta kościoła ewangelickiego w Pasymiu, nr zesp. 99/6, s. 4.

3. Zmiany układu akt w latach 1856–1890

W okresie tym następują dalsze zmiany w registraturach parafialnych. Wszystkie podstawowe serie akt są kontynuowane, tworzą się serie dodatkowe. Następuje podział głównej serii ksiąg rachunkowych na dwie podserie:

- a) dochodów (*Einnahme...*)
- b) wydatków (*Ausgabe...*)

W niektórych parafiach powstają odrębne serie ksiąg metrykalnych:

- a) księgi urodzeń i chrztów (*Geburts- und Tauf Register*),
- b) księgi ślubów (*Trauungs Register*),
- c) księgi zgonów (*Todten Register*).

Tak więc zwiększa się ilość podserii w większych seriach akt.

Pojawia się też nowy system oznaczeń ważniejszych serii i podserii. Przykładem może być spis inwentarzy kościelnych parafii pasymskiej z lat 1860–1900 zamieszczony w trzeciej części wspomnianego registrantu tej parafii²². Kirchen- Inventarien-Verzeichniss (*spis inwentarzy kościelnych*)

A. Immobilien (opisy nieruchomości)

Tit. I Opis kościoła		1 j.a.
Tit. II Pfarr Pertinenzien		
Tit. III „ „	1857	2 j.a.
Tit. IV Prediger „	1852, 1855	7 j.a.
Tit. V Pfarr-Witwe- „	1844, 1854	5 j.a.
Tit VI Glockner „	–	1 j.a.

B. Mobilia (opisy ruchomości)

Tit. VII. Kirchen Registratur (Registrant)		1 j.a.
Tit. VIII. Kirchen-Bücher (Rejestr alfabetyczny, księgi metrykalne, księgi protokołów) 1660–1890		22 j.a.
Tit. IX. A. Kirchen – Bibliothek 1571–1872 (1902)		99 j.a.
B. Schul – Bibliothek 1 837–1872 (1902)		231 książek

Tit X. Gerätschaften (spisy sprzętu), cztery serie: sprzęt domowy (szafy na akta, książki etc.), sprzęt przeciwpożarowy, dzwony, sprzęt kościelny (przedmioty oraz naczynia złote, srebrne, mosiężne, drewniane), odzież.

Tit. XI. Zierraten (dekoracje)

Tit. XII. Kunstsachen (przedmioty artystyczne).

Powstaje pytanie o stopień zgodności tego spisu z rzeczywistym systemem układu akt w registraturze, oznaczeniem działów i serii. Spis ten został sporządzony dla potrzeb pastora i władz nadrzędnych. Nie odzwierciedla on

²² APO, Akta kościoła ewangelickiego w Pasymiu, zesp. 99/8, k-20-26.

w pełni realnego układu akt w registraturze. Zasluguje jednak na uwagę, gdyż stanowi odbicie zaleceń władz nadrzędnych w tej materii i rodzącej się koncepcji nowego układu akt. Nowością jest w niej wprowadzenie terminu *Titulus* na oznaczenie grup rzeczowych, a małych liter alfabetu łacińskiego – na oznaczenie serii. Rzeczywiście ważniejsze akta były tak sygnowane. Niestety, tymi oznaczeniami ani innymi nie sygnowano ksiąg metrykalnych ani akt rachunkowych. Najwidoczniej te grupy rzeczowe i serie akt były tak odrębne od innych i tak liczne, że w przekonaniu pastorów nie wymagały w ogóle sygnowania. Z pewnością w grę wchodziło zaoszczędzenie sobie dodatkowego wysiłku. Trzeba bowiem pamiętać, że obsada personalna kancelarii i registratury była bardzo nieliczna. Stanowiły ją od 1–3 osób pełniących przede wszystkim ważne i czasochłonne funkcje kościelne: pastor (proboszcz), w większych parafiach także prediger (pomocnik pastora – kaznodzieja) oraz organista. Żaden z nich nie był etatowym zawodowym pracownikiem kancelaryjnym. W miejskich parafiach pastorów wspierali rendanci (księgowi – skarbnicy), prowadzący rachunki parafialne i sporządzający posyty akt rachunkowych. Byli nimi rendanci magistracy. Swe funkcje w parafii pełnili dodatkowo za niewielkie wynagrodzenie. Można domyślać się, że nie byli oni dobrze zorientowani w zmieniających się układach akt w registraturach. Musieli się bowiem troszczyć o gromadzenie i rejestrowanie dochodów i wydatków, stanowiących podstawę finansowej działalności zarządu parafii. Powinni to robić skrupulatnie, gdyż co roku przesyłali posyty akt rachunkowych (głównych i załączników) władzom nadrzędnym do sprawdzenia i ewentualnego zatwierdzenia. Nadzór nad finansami parafii był dokładny. Bardzo często rendanci musieli przysyłać instancji nadrzędnej *Notatę Beantwortung*, to jest dokładne wyjaśnienia nieścisłości w rachunkach parafii. Nie zapominajmy, że podobne finansowe serie akt trzeba było prowadzić także w registraturze szkolnej i szpitalnej. Pastorzy natomiast musieli prowadzić serie akt obejmujących zarządzenia, wizytacje, protokoły zarządu parafii, księgi metrykalne. Staranne prowadzenie akt wymagało zarówno odpowiednich kwalifikacji kancelaryjnych, jak i czasu. Trudno było jednak pogodzić liczne obowiązki duszpasterskie ze starannym prowadzeniem korespondencji i z różnymi czasochłonnymi pracami kancelaryjnymi i registraturalnymi. To wszystko tłumaczy, iż większość grup rzeczowych i serii akt nie otrzymywała sygnatur, a tym bardziej nie otrzymywały ich akta wytworzone we wcześniejszym okresie.

Istotną zmianą w tym okresie było wprowadzenie zasady szycia wszystkich akt. Najważniejsze akta oprawiano, zwłaszcza metrykalne (także te z XVIII w.). Inne zaopatrzono w okładki kartonowe, a posyty rachunkowe nadal posiadały okładki z grubszego papieru. Świadczy to o rosnącej trosce

pastorów i superintendentów o akta. Trzeba jednak podkreślić, że jakość szycia grubych poszytów pozostawia wiele do życzenia: nierówno ułożone składki, a więc nierówne brzegi poszytów, doszywanie dalszych składek, a nawet bifoliów i kart po zakończeniu szycia, zbyt słabe okładki. Z tego powodu część poszytów otrzymała w następnym okresie nowe okładki. Wskutek ciężkich doświadczeń wojennych i powojennych (1944–1946) bardzo wiele poszytów utraciło okładki, a nawet zostało porozrywanych. Utrudniło to ogromnie identyfikację registratur i poszytów. Niemniej jednak powszechność zszywania akt oraz oprawiania w lepszy jakościowo karton, a także wytworzenie pojęcia grup rzeczowych, powiększenie liczby serii i podserii, wprowadzenie pojęcia registratur kościelnej, szkolnej i szpitalnej świadczyło o dokonującym się postępie w pracy kancelarii i registratur. Były to także istotne zmiany w układzie akt w registraturach parafii ewangelickich.

4. Nowoczesny system układu akt po roku 1890

Niekompletność akt oraz brak wielu kart tytułowych na nich powoduje taką samą skalę trudności jak przy badaniu akt z końca XVII, XVIII i XIX w. Stosunkowo najwięcej danych na ten temat można uzyskać z analizy akt bardzo małej registratury parafii mikołajskiej (koło Mrągowa). Archiwum Państwowe w Olsztynie posiada zaledwie 1 księgę i 23 poszyty tej parafii z lat 1669–1920. Osiem z nich posiada oznaczenia: *Kirche Registratur Fach...*

Abt. I, II, III Tit. I, II, III No Vol.

Te dwa rodzaje oznaczeń występują jednocześnie tylko na trzech poszytach, na pozostałych poszytach występuje jedno lub drugie. Oznaczenia te występują zarówno na XVIII-, XIX- wiecznych i w tych z przełomu XIX i XX w.²³ Nie jest jasny powód pisania obydwu form na jednych poszytach, a tylko jednego na innych. Wiadomo jedynie, że zarówno pojedyncze, jak i podwójne nadawano ważniejszym aktom, a więc tym z działu ogólnego i z działu zarządu parafii. Oznaczenie *Kirche Registratur Fach ...* jest nieco starsze, z końca XIX w., a forma *Abt. ... Tit. ... No. ... Vol. ...* jest nowsza, z początku XX w. Pierwsza postać składa się z określenia registratury, numeru półki i ewentualnie nazwy grupy rzeczowej (*Visitationen*). Druga forma natomiast uwzględnia podział akt na wydziały (*Abteilungen*), po których następuje numer (poszytu) oraz grupy rzeczowej (*Tit.*) i numeru serii, a następnie woluminu. Wyodrębnienie wydziałów nastąpiło niewątpliwie pod wpływem systemu stosowanego w urzę-

²³ APO, Akta kościoła ewangelickiego w Mikołajkach, nr zesp. 1331/1-4, 6-8, 23,24.

dach administracji państwowej, to jest w rejencjach, landraturach i innych. Kształtował się on tam w drugiej połowie wieku XIX i na początku wieku XX. Najwidoczniej stamtąd poprzez Konsystorz Pruski i superintendentów trafił do parafii. Nie zachowały się jednak w aktach parafii zarządzenia ani instrukcje dotyczące tej sprawy. Ślady tego systemu spotykamy także w registraturach innych parafii. Niestety, są one stosunkowo nieliczne. Występują one np. na wypustkach (*Schwanze*) poszytów, tj. doszytych do dolnej części poszytów prostokątnych kartonikach, ceratkach lub wąskich kartkach grubego papieru, które wystawały na zewnątrz poszytów. Pisano na nich tytuły poszytów, daty, a często także oznaczenia registraturalne. Wiele tych wypustek uległo zniszczeniu, zachowała się mniejsza część. To urządzenie kancelaryjne zaczęto wprowadzać na przełomie XIX/XX w.²⁴ Rzecz jasna, że pisano na nich sygnatury literowe z pierwszej połowy XIX w. bądź podane wyżej formy z końca XIX i początku XX w.

Wskutek wzbogacania się życia, a zwłaszcza rodzajów działalności pastorów, zarządów parafii i samych wiernych pojawiły się dalsze grupy rzeczowe i serie akt, np. jednostki zawierające akta dotyczące jubileuszy, kroniki parafialne, teczki z fragmentami gazet, artykułami prasowymi, opisami świątyń i ich wyposażenia, opisami przedmiotów artystycznych. Oznaczało to zwiększenie liczby serii i zwiększenie komplikacji systemu układu akt w registraturach. Aby sprostać rosnącym trudnościom i komplikacjom wprowadzono wspomniane wyżej formy sygnowania akt w registraturach. Rosnąca liczba akt leżących płasko na półkach (jedne na drugich) utrudniała wyszukiwanie pism w przypadku wznowienia sprawy. Dlatego właśnie zastosowano wypustki, ale głównie na ważniejszych seriach akt, należących do akt ogólnych, bądź akt zarządu parafii. Współgrało to z nowymi formami oznaczeń registraturalnych.

Można więc obserwować dalszy rozwój kancelarii i registratur parafialnych, w tym także systemu układu akt w tych registraturach. Podobnie jak w dwu poprzednich okresach, wyraźnie odmienne serie akt metrykalnych i rachunkowych nie otrzymały nowych oznaczeń i wypustek. Rozwój tego systemu wymusił uproszczenie nadmiernie rozbudowanych w XVIII w. i kontynuowanych do połowy XIX w. tytułów niektórych serii akt, zwłaszcza rachunkowych. Podstawowe serie akt były formowane w księgi i poszyty coraz staranniej. Były one także oprawiane w lepszy jakościowo karton. Z drugiej strony część akt kładzono do skoroszytów lub luzem do teczek. Dotyczy to zwłaszcza ostatnich serii, akt okolicznościowych. Ogólnie jednak należy ocenić, że był to system nowocześniejszy, choć z wadami.

²⁴ APO, Akta kościoła ewangelickiego w Ostródzie, nr zesp. 96/3, 4, 8-13 i inne.

Podsumowanie

Zamiarem autora było zbadanie układu akt w registraturach parafii ewangelickich w Księstwie Pruskim i w Prowincji Prusy Wschodnie od 1525 r. do początku XX w. Z powodu niezachowania się akt z XVI (poza dwoma wyżej wymienionymi poszytami rachunków kościelnych z parafii księżnickiej i mra-gowskiej) i pierwszych dwu tercji XVII w. nie można było przeprowadzić analizy akt i registratur. Na podstawie pośrednich informacji udało się ustalić, że w XVI–XVIII w. wykształciły się faktycznie trzy registratury (kościelna, szkolna i szpitalna) i kilka serii akt (zarządzenia, akta zarządów parafii, recesy wizytacji parafii, szkół i szpitali – przytułków, metrykalne, rachunkowe i zapewne inne). Poza aktami rachunkowymi serie te nie miały ściśle formalnego charakteru, a z pism nie formowano obowiązkowo ksiąg i poszytów. Nie nadawano im oznaczeń registraturalnych. W drugiej połowie XVIII w. pojawiła się zapowiedź nowego systemu układu akt.

W drugim okresie (1810–1855) wzrosła liczba serii. W najważniejszych aktach wprowadzono oznaczenia literowe i cyfrowe (Litte. A, B... Nro. 2...). Prawie wszystkie akta szyto, a ważniejsze serie oprawiano w lichej jakości karton. Autor natrafił na niektóre instrukcje kancelaryjne, które de facto wprowadzały serie akt. Udało się odnaleźć i przedstawić nowy układ akt w registraturach na przykładzie parafii pasymskiej: trzy registratury oraz jeden dodatkowy dział podzielone na serie z oznaczeniami literowymi. Interesująca jest też informacja o zakupie szafy registraturalnej w 1800 r., która miała ułatwić gromadzenie, przechowywanie i wyszukiwanie pism.

W okresie trzecim (1856–1890) nastąpiło dalsze zwiększenie liczby serii. Pojawił się nowy system oznaczeń ważniejszych serii i podserii: podstawowym jego elementem był symbol *Titulus* (tytuł grupy rzeczowej) oraz małe litery alfabetu łacińskiego na oznaczenie serii. Wprowadzono więc pojęcie grup rzeczowych oraz formalnie już pojęcia registratur kościelnej, szkolnej i szpitalnej. Wprowadzono oprawianie ważniejszych akt, a inne zaopatrzono w okładki kartonowe lub z grubego papieru.

W ostatnim okresie nastąpił dalszy rozwój registratur parafialnych. Wzrosła jeszcze bardziej liczba grup rzeczowych i serii. Do poszczególnych registratur wprowadzono oznaczenie *Fach* (półka). Następnie pojawił się jeszcze nowszy system – registratury podzielono na wydziały (*Abteilungen*), a te na grupy rzeczowe (*Titulus I, II, ...*), w których wystąpiły numery serii bądź poszytów. Podobnie jak w poprzednich okresach księgi metrykalne, akta rachunkowe i inne nie otrzymały sygnatur. Nastąpiło większe skomplikowanie układu akt i sygnatur z powodu znacznego wzrostu ilości akt, grup rzeczowych i serii. Był

to jednak system bardziej dojrzały i rozwinięty. Tak więc udało się przedstawić zarówno układy akt w registraturach, jak również proces rozwoju systemu tych układów. Dokładniejsze uściślenie cezur chronologicznych, a także charakteru oznaczeń i sygnatur wymaga dalszych badań.

DIE AKTENGLIEDERUNG AN DEN REGISTRATUREN BEI DEN EVANGELISCHEN PFARRGEMEINSCHAFTEN IN DEN OSTPREUßEN SEIT ENDE DES 16. BIS ANFANG DES 20 JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Die Quellenbasis der Arbeit sind die in dem Staatsarchiv in Olsztyn gesammelten Akten von evangelischen Pfarrgemeinschaften, vor allem die der Pfarrgemeinschaft in Pasy (1704 – 1943), in Ostróda ((1324) 1689 – 1898), in Mikołajki (1669 – 1920) und der Pfarrgemeinschafft in Florczaki in der Nähe von Morąg (1642 – 1898). Es ist gelungen, in den bewahrten Akten ein paar Kanzleihinweise zu finden, die z.B. das betreffen, wie man die Pfarrregistraturen führen sollte. Der Autor bezieht sich auch auf die Beschreibungen und die Registratursignaturen. Dazu musste man ca. 1000 Hefte und Bücher durchblättern.

Je nach den in den Pfarrregistraturen verwendeten Lösungen unterscheidet man 4 Perioden:

- 1) 1525 – 1810 – Grundlagen des Registratursystems,
- 2) 1811 – 1855 – das System der literarischen Aktensignierung,
- 3) 1851 – 1890 – die Kanzleien beginnen, Registraturen (an den Kirchen, Schulen, Krankenhäusern und Heimen) sowie Sachgruppen oder Titulusen – Serien mit der römischen und arabischen Ziffermarkierung zu schaffen,
- 4) nach 1891 leitet man Sammlungen von großen Werken (Abt. I, II, III) und Signaturen ein.

In der ersten Periode (16. – 18. Jahrhundert) entwickelten sich drei Registraturen – die Pfarr-, Schul- und Krankenhäuserregistratur sowie ein paar Aktenserien (Verwaltungsakten, Pfarrverwaltungsakten, Rezesse zur Pfarr-, Schul-, Krankenhäusern- und Heimvisitation, Kirchenbücherakten, Rechnungsakten und andere). Um die Mitte des 18. Jahrhunderts gab es Ansagen des neuen Aktengliederungssystems.

In der zweiten Periode (1856 – 1890) stieg die Zahl der Serien immer wieder an. Es gab auch ein neues System für die Markierung der wichtigen Serien und Subserien; sein Hauptelement waren das Symbol *Titulus* (der Titel einer Sachgruppe) sowie kleine lateinische Buchstaben für die Markierung der Serie. Somit wurde der Begriff von Sachgruppen und schon ganz formal der Begriff der Pfarr-, Schul- und Krankenhäuserregistratur eingeleitet.

In der letzten Periode hatte man mit der weiteren Entwicklung von Pfarrregistra-
turen zu tun. Die Zahl der Sachgruppen und der Serien stieg an. In den einzelnen
Registraturen führte man die Markierung Fach (Brett) ein. Dann erschien auch ein
neueres System – Registraturen wurden in Abteilungen unterteilt, und diese noch in
Sachgruppen (*Titulus* I, II, ...), in denen es Nummern von Serien oder Heften gab.
Ähnlich wie in den früheren Perioden hatten die Matrikelbücher und Rechnungsakten
sowie die anderen keine Signaturen. Die Gliederung von Akten und Signaturen wurde
noch mehr kompliziert, was mit dem auffallenden Anstieg von Akten, Sachgruppen und
Serien verbunden war.